

ТЫПАЛАГІЗАЦЫЯ ВЫШЭЙШАГА САСЛОЎЯ БЕЛАРУСІ. 1861–1914 гг.

А.П. Жытко
док. гіст. навук, прафесар

Дваранства ў Расійскай імперыі, як і шляхта ў Рэчы Паспалітай, з'яўлялася вышэйшым саслоўем і карысталася значнымі прывілеямі ў параўнанні з прадстаўнікамі іншых сацыяльных груп. У прыватнасці, толькі патомныя дваране і ніхто іншы мелі права на валоданне населенымі прыгоннымі сялянамі землямі. Акрамя гэтага, у адпаведнасці са “Зводам законаў Расійскай імперыі” прадстаўнікі наблітэту мелі сваю карпаратыўную арганізацыю, перавагі пры паступленні на ваенную і дзяржаўную службу, у навучальныя ўстановы, асабліва ў кадэцкія корпусы. Дваранскія сходы маглі непасрэдна хадайнічаць перад імператарам аб вырашэнні сваіх саслоўных праблем. Аднак у параўнанні са шляхтай Рэчы Паспалітай указанныя прывілеі расійскага дваранства былі значна меншымі. У прыватнасці, шляхта Вялікага Княства Літоўскага, пазней і Рэчы Паспалітай, праз соймакі і соймы магла вырашаць не толькі сацыяльна-эканамічныя пытанні, але і ўплываць на палітычнае жыццё краіны.

Пасля трох падзелаў Рэчы Паспалітай сучасная тэрыторыя Беларусі аказалася ў складзе Расійскай імперыі. Яшчэ ў 1772 г. паводле наказа Кацярыны II жыхарам далучаных тэрыторый гарантаваліся ўсе правы рускіх падданных, калі яны далі прысягу на вернасць расійскай кароне. Гэта, у першую чаргу, тычылася шляхты. Тых, хто не прысягнуў, пазбаўляліся маёмасці і вымушаны былі эміграваць за межы Расійскай імперыі. Застаўшыся шляхціцы, асабліва дробнапамесныя, павінны былі даказаць сваю прыналежнасць да вышэйшага саслоўя ВКЛ ці Рэчы Паспалітай.

Вышэйшае саслоўе Расіі, як і Беларусі, было неаднародным па свайму сацыяльна-прававому, нацыянальнаму і канфесійнаму складу. Тыпалагізацыя гэтага саслоўя дазваляе выдзеліць тры асноўныя групы. Гэта – патомныя дваране, асабовыя дваране і шляхта, якая адшуквала сваю дваранскую годнасць. У сваю

чаргу, патомныя дваране юрыдычна падзяляліся на 6 разрадаў: 1) дваранства нададзенае ці сапраўднае; 2) дваранства вайсковае; 3) дваранства, атрыманае ў выніку пэўнага чыну на грамадзянскай службе ці ўзнагароджання ордэнам; 4) замежныя дваранскія роды; 5) тытулаванае дваранства; 6) старажытныя шляхетныя роды [1, ст. 17]. Такая градацыя была зроблена яшчэ пры Кацярыне II, відаць, пад уплывам прадстаўнікоў знатных родаў, каб аддзяліць апошнія тры разрады (іх яшчэ называлі стаўбавымі дваранамі) ад першых.

Неабходна адзначыць, што ў Беларусі, у параўнанні з унутрырасійскімі губернямі, доля прадстаўнікоў першага і шостага разрадаў у некалькі разоў была большай. У першы разрад былі запісаны роды шляхціцаў, якія даказалі сваю прыналежнасць да вышэйшага саслоўя Рэчы Паспалітай. Шматлікасць прадстаўнікоў старадаўніх родаў выклікана тым, што ў часы ВКЛ шляхецкую годнасць можна было атрымаць значна прасцей, чым у Расіі. Так, на пачатку XX ст. у Мінскай, Гродзенскай і Магілёўскай губернях на першы разрад прападаў 35,7 % патомных дваран, а на шосты – 55,1 % [2, с. 22].

У 5 заходніх губернях (Віленскай, Гродзенскай, Віцебскай, Мінскай і Магілёўскай) у 1858 г. было зафіксавана звыш 200 тыс. патомных дваран, што складала 4,5% ад усяго насельніцтва. У той жа час у 50 губернях Расійскай імперыі налічвалася крыху больш 600 тыс. чал., ці 1,0% ад усёй колькасці жыхароў [3, с. 42].

Інстытут асабовага дваранства юрыдычна быў зацверджаны “Даравальнай граматай...”, дзе чыноўнікі IX–XIV класаў па “Табелі аб рангах” былі названы асабовымі дваранамі. Асабовыя дваране, як і патомныя, вызваляліся ад цялесных пакаранняў, асабістых падаткаў і рэкрутчыны, карысталіся пэўнымі перавагамі пры паступленні на дзяржаўную і вайсковую службу. Аднак, хаця яны і ўваходзілі ў дваранскую карпарацыю, але практычна не маглі ўплываць на яе жыццё. Асабовыя дваране не мелі права ўдзельнічаць у дваранскіх сходах, займаць пасады ад дваранства на дзяржаўнай службе, валодаць прыгоннымі, не заносіліся ў радаслоўныя кнігі. Перадавалася асабовае дваранства толькі праз шлюб – ад

мужа да жонкі. Іх дзеці ўжо не лічыліся дваранамі. Маніфестам ад 10 красавіка 1832 г. яны ўключаліся ў саслоўе патомных ганаровых грамадзян [4, № 5284] і з 1854 г. запісваліся ў 5 частку гарадской абывацельскай кнігі [5, № 27930]. У параўнанні з патомнымі дваранамі, колькасць асабовых дваран у 5 заходніх губернях была значна меншай і ў 1858 г. складала каля 20 тыс. чал. [3, с. 53]

На тэрыторыі Беларусі існавала нехарактэрная для ўнутрырасійскіх губерняў і трэцяя група прадстаўнікоў вышэйшага саслоўя. Гэта даволі шматлікая катэгорыя ў афіцыйных дакументах называлася “шляхта, якая адшуквае сваю дваранскую годнасць”. Да яе звычайна адносіліся беспамесныя ці дробнапамесныя шляхціцы былой Рэчы Паспалітай, якая дакументальна павінна была даказаць сваё высокае паходжанне. Перыяд доказу расцягнуўся амаль на 90 гадоў. Неабходна зазначыць, што шляхта складала асноўную рухаючую сілу трох паўстанняў за аднаўленне Рэчы Паспалітай у межах 1772 г. Улічваючы сепаратызм шляхты, паводле ўказу ад 23 верасня 1864 г., усе без выключэння асобы, не зацверджаныя ў дваранстве, павінны былі да 1 студзеня 1865 г. запісацца ў падатковыя саслоўі – сялян ці мяшчан [6, № 41299]. Такім чынам, юрыдычна з гэтага часу шляхта як асобная сацыяльная група перастала існаваць. Аднак нават перайшоўшы ў падатныя саслоўі, былая шляхта выдзялялася сярод вяскоўцаў. Як пісалі сучаснікі, “шляхціц настолькі своеасаблівы, што яго можна лёгка распазнаць усюды сярод іншага насельніцтва: у дарозе, на базары, у горадзе і ў вёсцы. Ён адрозніваецца па знешнім выглядзе, сваімі вусамі, бараду галіць. Вопратка таксама адрозніваецца ад сялянскай. Шляхціц не носіць беларускай ні белай світкі, ні белай магеркі, а які-небудзь шэры ці чорны кафтан – нешта падобнае на сурдут, на галаве картуз, таксама шэры або чорны. У характары шляхціца адметныя рысы: запал і самахвальства ў адносінах да роўных, уніжэнне і рабалецтва перад вышэйшымі. Запал і самахвальства ў шляхты не толькі перад сялянамі, але і адзін перад другім, што часта даводзіла шляхту да судовых разбораў” [7, с. 602]. І яшчэ адно сведчанне: «Былы шляхціц не будзе радніца ці братаца з сялянамі. Ён звычайна напаяў пісьменны, але памятае радаслоўную

сваёй сям’і, ганарыцца сваімі продкамі. І на самой справе, сярод аднадворцаў ці мяшчан ёсць і такія, у якіх цэлыя куфэркі напоўнены старажытнымі граматамі, прывілеямі, рознымі дакументамі, даказваючымі не толькі іх дваранскае паходжанне, але і значную ролю, якую адыгрывалі іх продкі ў старажытнасці» [8, с. 25–26]. Вобразна гэтыя рысы шляхты адлюстравалі ў сваім фарсе-вадэвілі “Пінская шляхта” Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч.

Па веравызнанні дваранства Беларусі падзялялася на 2 асноўныя групы – католікаў і праваслаўных. Да другой паловы XIX ст. абсалютная большасць прадстаўнікоў вышэйшага саслоўя была рымска-каталіцкага веравызнання. Правядзенне палітыкі русіфікацыі края, асабліва пасля паўстання 1863–1864 гг., прывяло да павелічэння праслойкі праваслаўных, але іх доля на пачатку XX ст. не перавышала 40 % [3, с. 80–85].

Што тычыцца нацыянальнага складу наблітэту Беларусі, адказ на гэта пытанне даюць матэрыялы 1-га агульнарасійскага перапісу насельніцтва ў 1897 г.

Так, нягледзячы на веравызнанне, 60,3 % патомных дваран, якія пражывалі ў сельскай мясцовасці, заявілі, што іх роднай мовай з’яўляецца беларуская, 33 % – польская, 11,5 % – руская, 3,7 % – іншая мова [3, с. 88].

Зямля з’яўлялася асноўным сродкам сельскагаспадарчай вытворчасці. Да 1861 г. толькі патомныя дваране мелі права на валоданне населенымі землямі. У парэформенны перыяд сітуацыя карэнным чынам змянілася. Па новаму законадаўству зямля становілася фармальна даступнай усім саслоўям. Ня гледзячы на гэта, дваране і на пачатку XX ст. валодалі большасцю прыватнаўласніцкіх зямель, хаця яе абсалютная і адносная колькасць паступова скарачалася. Так, калі ў 1877 г. у 35 беларускіх паветах на долю вышэйшага саслоўя прыпадала 8369 тыс. дзес. зямельных угоддзяў, ці 91,0 % ад усяго прыватнага землеўладання, то ў 1905 г. адпаведна 7463 тыс. дзес. (71,8 %) [3, с. 125.].

У той жа час, узмацнялася стратыфікацыя пазямельнага дваранства. Аб дыферэнцыяцыі вышэйшага саслоўя красамоўна сведчыць той факт, што крайняя,

малазямельная іх група да 20 дзес., павялічвалася значна хутчэй, чым іншыя. Так, у 1877 г. у 35 беларускіх паветах колькасць дваран, уласнікаў зямлі да 20 дзес., складала 3543 чал., ці 26,6 %, а ў 1905 г. – ужо 35,5 % ад усіх зямельных дваран. Гэта значыць, што трэцяя частка вышэйшага саслоўя вымушана была весці сялянскі вобраз жыцця. Сярод латыфундыстаў, якія валодалі зямлёй ў памеры звыш 1000 дзес., было шмат тых, ва ўладанні якіх быў не адзін, а некалькі маёнткаў. Так, у 1900 г. ва ўласнасці 645 латыфундыстаў Беларусі былі 894 маёнткі з агульнай зямельнай плошчай 4096 тыс. дзес. [3, с. 193.]

Класавая дыферэнцыяцыя вышэйшага саслоўя праяўлялася не толькі праз мабілізацыю зямельнай уласнасці. Але і праз іншыя крыніцы даходаў. Гэта – наяўнасць прамысловых і гандлёвых устаноў. Неабходна зазначыць, што пазямельныя дваране, якія валодалі да 100 дзес. зямлі, у лепшым выпадку засноўвалі карчмы і шынкі. У той жа час, латыфундысты на сваіх землях адкрывалі прамысловыя і гандлёвыя ўстановы. У 1900 г. на сучаснай тэрыторыі Беларусі з 645 уладальнікаў зямлі ў памеры звыш 1000 дзес. мелі прамыслова прадпрыемствы 278 чал. (43,0 %), галіны сельскагаспадарчай спецыялізацыі – 133 чал. (20,6 %), вялі лясную гаспадарку 78 чал. (12,1 %) і іншыя промыслы – 66 чал. (10,2 %) [3, с. 199].

Такім чынам, буйное і буйнейшае дваранскае землеўладанне ў Беларусі ў парэфарменны перыяд эвалюцыяніравала ў бок капіталізацыі, становілася прадпрымальніцкім.

Літаратура і крыніцы

1. Свод законов Российской империи (далее – СЗ РИ). – Т. 9. – Спб., 1876. – Ст. 17.
2. Падлічана па: Жытко, А.П. Дваранства Беларусі перыяду капіталізму. 1861–1914 гг. : манаграф. / А.П. Жытко. – Мінск : БДПУ, 2003.
3. Жытко, А.П. Дваранства Беларусі перыяду капіталізму. 1861–1914 гг. : манаграф. / А.П. Жытко. – Мінск : БДПУ, 2003.
4. Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗРИ). – 1-е

собр. – Т. 6. – № 5284.

5. ПСЗРИ. – 2-е собр. – Т. 29. – № 27930.

6. ПСЗРИ. – 2-е собр. – Т. 39. – № 41299.

7. Опыт описания Могилевской губернии в историческом, физико-географическом, этнографическом, сельскохозяйственном, лесном, учебном, медицинском и статистическом отношениях с двумя картами губернии и 17 разанными на дереве гравюрами видов и типов : в 3-х кн. — Могилев на Днестре: Тип. губерн. правл., 1882 – 1884. – Кн. 1. – 1882.

8. Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / под ред. П.П. Семенова. – СПб. ; М. : Т-во М.О. Вольф, 1882. – Т. 3. – Ч. 2 : Белорусское Полесье.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ